

खेड तालुका शिक्षण प्रसारक मंडळाचे,
साहेबरावजी बुट्टेपाटील महाविद्यालय, राजगुरूनगर
ता. खेड, जि. पुणे- 410 505
अर्थशास्त्र विभाग

(शैक्षणिक वर्ष 2020 - 2021 पासून)

वर्ग:- :- द्वितीय वर्ष कला शाखा (S.Y.B.A.) G-II

विषय:- (वित्तीय व्यवस्था - I)

Financial System - I

सेमिस्टर :- III

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख- डॉ. उमेश भोकसे

विषय:- (वित्तीय व्यवस्था - I)

भारतीय वित्तीय प्रणाली

प्रस्तावना

भारतीय वित्तीय प्रणाली प्रास्ताविक अर्थव्यवस्थांच्या विकासाच्या प्राथमिक अवस्थेत वित्तीय संस्थांचा फारसा विकास झालेला नसल्यामुळे लोक आपल्या बचती रोख पैसा, सोने, प्राणी आणि इतर प्रकारच्या मालमत्ता साधनांमध्ये ठेवत होते. चोरी होण्याच्या भीतीमुळे बचत अत्यंत मर्यादित प्रमाणात केली जात होती. माहितीच्या अभावामुळे आणि प्रकल्पाच्या अशाश्वततेमुळे उद्योजकांना कर्जउभारणीमध्ये अनेक प्रकारच्या अडचणी येत असत, त्यामुळे बचतीची कमी गतिशीलता आणि कमी प्रमाणात होणारी गुंतवणूक यामुळे भांडवलनिर्मिती आणि उत्पन्ननिर्मिती होण्यामध्ये अनेक प्रकारच्या अडचणी येत होत्या, याउलट, आधुनिक काळात लोकांना बचत आणि कर्जउभारणीसाठी अनेक प्रकारच्या संस्था - बँकांपासून ने म्युच्युअल फंडापर्यंतच्या अनेक संस्था सेवा देत आहेत.

आर्थिक विकासातील वित्तीय व्यवस्थेची भूमिका

1 . बचतीला प्रोत्साहन देणे (Encouragement of Saving) :

अर्थव्यवस्थेमध्ये अनेक संस्था व लोक असे असतात की , ज्यांचे उत्पन्न खूप अधिक असते ; परंतु खर्च कमी असतो . म्हणून त्यांच्याकडून बचत होते तर काही संस्था किंवा लोक असे असतात की , ज्यांचा खर्च खूप अधिक असतो ; परंतु उत्पन्न तुलनेने कमी असते . सर्वसाधारणपणे कुटुंबाकडे जास्तीचे उत्पन्न असते तर सरकार आणि उद्योगसंस्था यांच्याकडे खर्चाच्या तुलनेने उत्पन्न कमी असते . बचत म्हणजे भविष्यकालीन उपभोग होय. बचतीला प्राधान्य किंवा भविष्यकालीन उपभोगाला देण्यात येणारे प्राधान्य किंवा वर्तमानकाळातील उपभोग खर्च विविध घटकांवर अवलंबून असतो.

2 . बचत आणि संसाधनांची गतिशीलता वाढविणे (Mobilization of Saving and Resources) :

अर्धविकसित वित्तीय व्यवस्थेत वित्तीय साधनांची निवड करण्यावर मर्यादा येतात . बचतीसाठी सोने व जमीन यांसारखी मर्यादित साधने उपलब्ध असतात . या साधनांचे विक्रेते आणि खरेदीदार मर्यादित असल्याने यांचे व्यवहारही मर्यादित होतात , त्यामुळे या साधनांची रोखताही कमी होते . अशा प्रकारच्या व्यवस्थेत संसाधनांची गतिशीलता मर्यादित असते . त्यामुळे उत्पादक क्षेत्रांना योग्य प्रमाणात निधी पुरवठा होत नाही . जास्तीचा निधी असलेल्या संस्थांकडे निधी वापर होण्याविना पडून राहतो . अनुत्पादक मालमत्ता साधनांमध्ये तो साठविला जातो .

3. वित्तीय संसाधनांची कार्यक्षम पुनर्वाटणी (Efficient Reallocation of Financial Resources) :

परंपरागत वित्तीय व्यवस्थेत सावकार आणि एतद्देशीय बँकांमार्फत निधीची गरज असलेल्या घटकांना निधी पुरवठा केला जातो . त्यांच्याकडे कर्ज घेणाऱ्या लोकांचे मूल्यांकन करण्याचे फारसे कौशल्य नसते तसेच ज्या प्रकल्पासाठी निधीची मागणी केली जाते त्या प्रकल्पाचे मूल्यमापन करण्यासाठी त्यांच्याकडे प्रशिक्षित व कुशल कर्मचारीवर्गही नसतो . या संस्था असंघटितपणे आणि

अनियंत्रितपणे काम करतात व अधिक उच्च दराने व्याजाची आकारणी करतात .
या व्यवहारांमध्ये अनेक धोकेही असतात

4. गुंतवणुकीचे विविधीकरण आणि गुंतवणुकीतील जोखमी कमी करणे (Diversification and Risk Reduction) :

एका व्यक्तीची बचत अत्यंत कमी असते . सर्वच प्रकारच्या वित्तीय साधनांमध्ये गुंतवणूक करताना अनेक प्रकारचे खर्च (उदा . , ब्रोकर फी) करावे लागतात . हे खर्च स्थिर असतात . गुंतवणुकीची रक्कम किती आहे यावर ते अवलंबून नसते . त्यामुळे लहान बचतदारांचा खर्च कमी करण्यासाठी त्यांच्या बचती मर्यादित साधनांमध्येच कराव्या लागतात . त्यामुळे त्यांचा गुंतवणुकीचा पोर्टफोलिओ मर्यादित राहून बाजार - जोखमी वाढतात किंवा या गुंतवणूकदारांना कमी उत्पन्न स्वीकारावे लागते . मर्यादित विशिष्ट भाग किंवा रोख्यांमध्ये केलेल्या गुंतवणुकीत अधिक जोखमी असतात . कारण त्यांच्या किमती कमी - जास्त झाल्याने गुंतवणूकदारांवर लगेच प्रभाव पडतो .

5. गुंतवणूक आणि भांडवलसाठ्यात वाढ (Enhancement of Investment and Capital Stock) :

उत्पादन क्रिया चालू ठेवण्यासाठी उद्योगसंस्थांना यंत्रसामग्री आणि संयंत्रे यांच्यामध्ये गुंतवणूक करून भांडवलसाठ्यात वाढ करण्याची गरज असते . गुंतवणुकीसाठी त्या अनुषंगाने बचत होणेही गरजेचे असते . उत्पादन आणि गुंतवणूक प्रक्रियांना कौशल्याची गरज असते की जे प्रत्येकाकडे नसते . एक वैयक्तिक व्यक्ती उद्योगसंस्थेमध्ये गुंतवणूक करू शकत नाही . कारण त्याची बचत अगदीच नगण्य असते .

6. तांत्रिक कौशल्यांचा विकास (Promotion of Technological Improvements) :

तंत्रज्ञानात्मक नावीन्यासाठी मोठ्या प्रमाणात संसाधनाची गरज असते . नावीन्यनिर्मिती करणा - याकडे अशी मोठी श्रमसाधने उपलब्ध नसतात. त्यांचा वित्तपुरवठ्यातील अडथळा दूर करून आणि वेळेत योग्य प्रमाणात कर्जपुरवठा

करून वित्तीय व्यवस्था अर्थव्यवस्थेन तंत्रज्ञानात्मक विकास करण्यास मदत करते.

7.रकमांच्या आदान - प्रदान व्यवस्थेला मदत करणे (Supporting Payments Mechanism)

बँकांसारख्या वित्तीय संस्था मागणी व बचत ठेवींना धनादेशाची सुविधा उपलब्ध करून देतात , बँका क्रेडिट कार्ड , डेबिट कार्ड आणि इलेक्ट्रॉनिक निधी स्थानांतरण यांसारख्या सुविधा उपलब्ध करून देतात . आधुनिक अर्थव्यवस्थांमध्ये या साधनांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर होत आहे . या व्यवस्थेमुळे रकमांच्या हस्तांतरणाचे व्यवहार सुलभपणे तर होतातच; परंतु त्याचबरोबर वेळेचीही बचत मोठ्या प्रमाणावर होते . त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत भविष्यकाळात उत्पादनवृद्धीला चालना मिळते.

8.आर्थिक वृद्धी आणि विकास सुलभीकरण (Facilitating Growth and Developments) :

अर्थव्यवस्थेतील जमीन , श्रम , भांडवल , संयोजन आणि तंत्रज्ञानात्मक विकास यावर देशाची उत्पादनपातळी अवलंबून असते . बिकसित वित्तीय व्यवस्थेमुळे देशातील भांडवलसाठा वाढण्यास आणि तंत्रज्ञानात्मक नावीन्यनिर्मिती होण्यास मदत होते. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेतील उत्पादनवाढीच्या कक्षा रुंदावतात. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत उत्पादनवाढ आणि आर्थिक वृद्धीस हातभार लागतो.

वित्तीय व्यवस्थेतील संस्था (INSTITUTIONS OF FINANCIAL SYSTEMS)

वित्तीय व्यवस्थेत अनेक प्रकारच्या वित्तीय संस्था, वित्तीय बाजारपेठा , वित्तीय साधने आणि सेवा , त्यांच्या कार्याचे नियंत्रण करणारे नियम यांसारख्या विविध घटकांचा समावेश होतो . त्यांच्यातील समन्वयामुळेच वित्तीय व्यवस्थेचे कार्य चांगल्या त-हेने चालते.

1. नियंत्रणात्मक संस्था (Regulatory Institutions) :

वित्तीय मध्यस्थ, वित्तीय बाजारपेठा आणि इतर संस्थांचे कार्य सुलभ पद्धतीने होण्याचा प्रयत्न नियंत्रणात्मक संस्था करत असतात. त्यासाठी नियंत्रणात्मक संस्था त्यांच्यावर योग्य प्रकारचे नीतिनियम लादत असतात. सर्वसाधारणपणे देशातल्या मध्यवर्ती बँकेकडे किंवा चलनाधिकार्याकडे हे काम सोपविले जाते. अर्थव्यवस्थेत अनेक प्रकारच्या संस्था आणि कायदे वित्तीय व्यवस्थेचे नियंत्रण करण्यासाठी अस्तित्वात आले आहेत.

2. वित्तीय मध्यस्थ संस्था-

वित्तीय मध्यस्थ संस्थांकडून केल्या जाणाऱ्या प्राथमिक कार्यांच्या आधारे बँकव्यवसाय संस्था व बिगर - बँकव्यवसाय संस्था अशा दोन गटात त्यांचे वर्गीकरण करण्यात येते . या दोन संस्थांची देयता आणि त्यांची मालमत्ता या आधारे त्यांच्यात फरक करता येतो . देयतेच्या बाजूने विचार केल्यास बँक संस्थांची प्रमुख देयता म्हणजे त्यांच्या ठेवी. ठेवी काढण्यासाठी बँका धनादेशाची सुविधा देतात . त्यामुळे बँका अर्थव्यवस्थेच्या निधी देण्या - घेण्याच्या व्यवस्थेत महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात . तसेच अर्थव्यवस्थेतील उपभोग आणि उत्पादन या कार्यालाही हातभार लावतात . बिगर - बँक संस्था - उदा. कारखानदारी संस्था; या उत्पादन कार्यात सहभागी होतात . त्या यंत्रसामग्री वस्तूंचा साठा, वास्तव मालमत्ता यांसारखे व्यवहार करतात . त्यामुळे त्यांच्या ताळेबंदपत्रकात या मालमत्ता महत्त्वाचे स्थान पटकावतात .

वित्तीय बाजारपेठा : नाणेबाजार व भांडवलबाजार

FINANCIAL MARKETS: MONEY MARKET AND CAPITAL MARKET

वित्तीय बाजारपेठा ही अशी केंद्रे किंवा व्यवस्था असतात की ज्यांच्याकडील वित्तीय साधनांची (उदा . , भाग , रोखे , पत व वित्तीय सेवा) खरेदी - विक्री केली जाते . वित्तीय महामंडळे , वित्तीय संस्था , व्यक्ती , वित्तीय

उत्पादनातील सरकारी बाजार या संस्था वित्तीय बाजारामध्ये प्रत्यक्ष किंवा मध्यस्थ संस्था म्हणून सहभागी होत असतात .

A). चलनबाजार / नाणेबाजार (Money Market)

नाणेबाजार अल्पकालीन स्वरूपाच्या वित्तीय साधनांच्या व्यवहाराशी संबंधित आहे. या वित्तीय साधनांचा परिपक्वता कालावधी एक वर्षापेक्षा कमी असतो. त्यामुळे ही पतपत्रे अधिक तरल असतात. ती चलनी मालमत्तांशी (रोख रकमा व ठेवी) अधिक जवळच्या असतात . कुटुंबे किंवा इतर आर्थिक घटक यांच्यासाठी ही मालमत्ता साधने अधिक तरल असतात. नाणेबाजार ज्या संस्थेकडे वरील तरल मालमत्ता अधिक आहे त्यांच्याकडून ज्यांच्याकडे तरल मालमत्तांची न्यूनता आहे त्यांच्याकडे संक्रमण करण्यासाठी मदत करतो आणि त्यांची अल्पकालीन चालू भांडवलाची गरज पूर्ण करण्याचे काम करतो.

B). भांडवलबाजार (Capital Market)

भांडवलबाजार दीर्घकालीन साधनांशी किंवा मालमत्तेशी संबंधित आहे . भांडवलबाजारातील बहुतेक मालमत्ता साधनांचा परिपक्वता कालावधी सामान्यपणे एक वर्षापेक्षा अधिक असतो . सरकार आणि महामंडळे त्यांच्या गुंतवणूक खर्चाची उभारणी भांडवलबाजारातून करतात . भांडवलबाजारात भागबाजार आणि सरकारी रोख्यांचा बाजार हे दोन महत्त्वाचे बाजार आहेत .

1. प्राथमिक बाजार (Primary Market):

महामंडळ क्षेत्रातून निर्गमित केलेले नवीन रोखे किंवा वित्तीय देणे यासंबंधातील व्यवहार प्राथमिक बाजारात केले जातात . त्यामुळे या बाजाराला नवीन निर्गमन बाजार असेही म्हणतात . नवीन निर्गमन , समभाग, प्राधान्यक्रम भाग किंवा रोखे यांच्या स्वरूपात असतात . प्रचलित कंपन्या किंवा नवीन कंपन्या या नवीन रोखे निर्गमित करून निधीची उभारणी केंद्र व राज्य सरकारांचे सार्वजनिक क्षेत्रातील प्रकल्प , वैधानिक महामंडळे (उदा . , विद्युत कंपन्या व पोर्ट ट्रस्ट या संस्था) निगुंतवणूक धोरणाचा एक भाग म्हणून नवीन रोखे व भागबाजारात विक्रीसाठी काढतात.

2 . दुय्यम बाजार (Secondary Market) :

दुय्यम बाजार हा सामान्यपणे प्रचलित प्रसिद्ध कंपनीचे भाग व प्रतिभूतीसंबंधी व्यवहार करतो . दुय्यम बाजारामध्ये संघटित रोखेबाजार आणि ओव्हर - द - काउंटर बाजार (OTCM) यांचा समावेश होतो . रोखेबाजार ही अशी संघटना आहे की , जेथे नोंदणीकृत आणि मान्यताप्राप्त रोख्यांची खरेदी - विक्री केली जाते . यामध्ये रोखेबाजार ही अशा व्यक्तींची किंवा संस्थांची संघटना आहे की जी ब्रोकरला विशिष्ट किमतीला रोखे उपलब्ध करून देते . तसेच रोखेबाजारामध्ये होणारे व्यवहारांचे पर्यवेक्षण आणि नियंत्रण करते . ओव्हर - द - काउंटर बाजार ही रोखेदलाल व डिलर्स आणि मध्यस्थ यांच्यामधील अशी औपचारिक व्यवस्था आहे की , ज्याच्यामार्फत ते संघटित रोखेबाजारात ज्यांची नोंदणी झालेली नाही त्यांच्या बाबतीत टेलिफोनवर किंवा इतर इलेक्ट्रॉनिक नेटवर्कमार्फत व्यवहार करतात . हे रोखे लहान कंपन्यांचे असतात की ज्यांना फारशी बाजारपेठ नसते . संघटित रोखेबाजारापेक्षा वेगळ्या पद्धतीने या बाजारात रोख्यांच्या किमती ठरतात . दुय्यम बाजारातील महत्त्वाचे खेळाडू म्हणजे स्टॉक ब्रोकर्स, म्युच्युअल फंड्स, वित्तीय संस्था, परकीय संस्थात्मक गुंवतणूकदार आणि वैयक्तिक व्यक्ती होय .

C).संघटित बाजार आणि असंघटित बाजार (organized and Unorganized Market)

1.संघटित बाजार (Organized Market) :

ज्या बाजारात चांगल्या त - हेने परिपूर्ण व्यवस्थेमार्फत वित्तीय व्यवहार होतात त्याला ' संघटित बाजार ' असे म्हणतात . विशिष्ट कायद्याच्या चौकटीत या बाजारातील व्यवहार चालतात . बाजारातील सर्व घटकांना बाजाराच्या सर्व नियमांची व वैधानिक बाबींची परिपूर्ण माहिती असते . या बाजारातील व्यवहारांच्या नोंदी व्यवस्थितपणे ठेवल्या जातात .

2 . असंघटित बाजार (Unorganized Market) :

जो बाजार चांगल्या पद्धतीने स्थापन झालेला नसतो , बाजारव्यवस्था सुसंघटित नसते त्या बाजाराला असंघटित बाजार असे म्हणतात . ग्रामीण भागातील बाजार या प्रकारात मोडतात . शहरी भागातील काही बाजारही या प्रकारात येतात . त्यांचे स्वरूपही असंघटित असते . आंतरबँक बाजार व परकीय विनिमय बाजार संघटित नाही . परंतु त्यांचा समावेश असंघटित बाजारामध्ये होत नाही . त्याचप्रमाणे OTC असंघटित बाजारात मोडतात .

वित्तीय साधने / मालमत्ता / प्रतिभूती FINANCIAL INSTRUMENTS / ASSETS / SECURITIES

वित्तीय साधने / मालमत्ता / प्रतिभूती अशा देण्यांचे प्रतिनिधित्व करतात की जे विशिष्ट कालावधी संपल्यानंतर धारकांना मिळणार असते किंवा त्यावर ठरावीक कालांतराने व्याज किंवा लाभांश स्वरूपात परतावा मिळणार असतो . विविध निकषांच्या आधारे वित्तीय साधनांचे वर्गीकरण पुढील तक्त्याप्रमाणे करता येते.

1 . प्राथमिक (प्रत्यक्ष) प्रतिभूती (Primary Securities) :

जेव्हा प्रत्यक्ष गुंतवणूकदार व बचत करणारे ज्या प्रतिभूतींची निर्मिती करतात त्यांना प्राथमिक किंवा प्रत्यक्ष प्रतिभूती असे म्हणतात . सामान्य भाग (Ordinary Shares) व रोखे यांचा समावेश यामध्ये करता येतो .

2 . दुय्यम (अप्रत्यक्ष) प्रतिभूती (Secondary Securities) :

जेव्हा वित्तीय मध्यस्थ संस्था प्रत्यक्ष बचत करणाऱ्यांसाठी ज्या प्रतिभूती काढतात त्यांना दुय्यम प्रतिभूती / अप्रत्यक्ष प्रतिभूती असे म्हणतात . बँकांमधील ठेवी , म्युच्युअल फंड युनिट्स , विमा पॉलिसीज इत्यादींना दुय्यम / अप्रत्यक्ष प्रतिभूती असे म्हणतात .

3. डेरिव्हेटिव्हज् (Derivatives) :

मुक्त वित्तीय बाजारामध्ये विक्री होणाऱ्या प्रतिभूतींच्या किमतीमध्ये सातत्याने चढ - उतार होत असतात . डेरिव्हेटिव्ह साधनांमुळे भविष्यकाळात

मालमत्ता साधनांच्या किमती बंदिस्त करून जोखमीचे अंशतः किंवा पूर्णपणे संक्रमण करता येते . एक किंवा अधिक प्राथमिक किंवा दुय्यम प्रतिभूतींच्या मूल्याच्या आधारे मालमत्तांचे मूल्य ठरविले जाते. ही मूल्ये म्हणजे निर्देशांक किंवा संदर्भ दर असतात .

फॉरवर्ड कॉन्ट्रॅक्ट (Forward Contract) हा असा करार असतो की , ज्यामार्फत मालमत्ता किंवा वित्तीय साधने , पूर्वनिर्धारित भविष्यकालीन तारखेला पूर्वनिर्धारित दराने करण्याचे मान्य केले जाते . प्रत्येक करार हा त्याच्या परिमाणानुसार , अंतिम तारीख , मालमत्तेचे स्वरूप व दर्जानुसार भिन्न - भिन्न असतो .

याउलट , फ्युचर कॉन्ट्रॅक्ट (Future Contract) हा खरेदीदार व विक्रेते यांच्यामधील प्रमाणित विपणन शक्य करार असतो . या करारानुसार भविष्यकाळात निश्चित वेळेला खरेदीदार विक्रेत्याला विशिष्ट दर्जाचा व परिमाणाचा माल देण्यास भाग पाडतो . हे करार दुय्यम बाजारातील प्रमाणित करार असतात . त्यामुळे ते अधिक तरल असतात .

4. नाणेबाजारातील आणि भांडवलबाजारातील साधने (Money Market Instruments and Capital Market Instruments)

1 . नाणेबाजार साधने (Money Market Instruments) :

नाणेबाजारातील साधनांचा परिपक्वता कालावधी एक दिवसापासून ते एक वर्षापर्यंतचा असतो . ही साधने त्यांच्या मूल्यामध्ये फारसे नुकसान न होता सहजपणे विकली जातात . त्यामुळे ती अति तरल असतात . यामध्ये कोषागार - पत्रे (कोषागार पत्रांचा कालावधी 14 दिवसांपासून ते 364 दिवसांपर्यंत असतो .) , ठेवी - प्रमाणपत्रे (CDs) (Certificates of Deposits) , व्यापारी पत्रे , बँकांची स्वीकृती पत्रे , पुनखरेदी करार . चलनविषयक धोरणाची (Monitor Policy) साधनेदेखील नाणेबाजाराची साधने असतात . त्यांच्या साहाय्याने मध्यवर्ती बँक अर्थव्यवस्थेतील पैसा कमी - अधिक करण्याचा प्रयत्न करते . ही साधने प्रत्यक्ष साधने व अप्रत्यक्ष साधने या दोन प्रकारांत वर्गीकृत केली जातात . प्रत्यक्ष

साधनांमध्ये राखीव रोख निधी प्रमाण (CRR) तर अप्रत्यक्ष साधनांमध्ये बँकदर खुल्या बाजारातील व्यवहार रेपो / रिव्हर्स रेपो यांचा समावेश होतो .

2.भांडवलबाजारातील साधने - कॉल - व - नोटीस मनी (Capital Market Instruments – Call - and - Notice Money) :

कॉल मनी मार्केट किंवा नोटीस मनी मार्केटमध्ये अति अल्पकाळासाठी पैसा कर्जाऊ दिला जातो . जेव्हा पैसा एक दिवसासाठी कर्जाऊ दिला जातो तेव्हा त्याला ' कॉल मनी मार्केट ' असे म्हणतात तर जेव्हा पैसा एक दिवस ते चौदा दिवसापर्यंत कर्जाऊ दिला जातो (सुट्टीचे दिवस किंवा रविवार मुदतीच्या मापनासाठी वगळले जातात .) तेव्हा त्याला ' नोटीस मनी ' असे म्हणतात . या साधनांच्या व्यापारामध्ये कोणतीही मालमत्ता तारण म्हणून मागितली जात नाही . त्यामुळे गुंतवणूकदारांसाठी मोठी जोखीम असते . बाजार प्रेरणा व्याजदर ठरवितात .

वित्तीय सेवा चे कार्य व्याप्ती (FINANCIAL SERVICES)

ज्या सेवांचे स्वरूप वित्तीय आहे अशा सर्व सेवांचा समावेश वित्तीय सेवांमध्ये करता येतो . बचत गतिशील बनविणे व तिचे वितरण करणे यासंबंधी सर्व सेवा या वित्तीय सेवांमध्ये येतात . म्हणजे ज्या सेवांच्या बचतीचे गुंतवणुकीमध्ये रूपांतरण करत असताना संबंध येतो अशा सर्व सेवा वित्तीय सेवांमध्ये मोडतात .

(1) पारंपरिक कार्ये (Traditional Activities)

(2) आधुनिक कार्ये (Modern Activities) त्यांचा विचार थोडक्यात पुढीलप्रमाणे करता येईल :

A.पारंपरिक कार्ये (Traditional Activities) :

भांडवलबाजार व नाणेबाजारता वित्तीय मध्यस्थ संस्था अनेक पारंपरिक कार्ये पार पाडतात . त्यांचे दोन प्रकार करता येतात :

1) निधीसंबंधी कार्ये (Fund - based Activities) :

निधीसंबंधी कार्यामध्ये पुढील कार्ये येतात:

- (1) नवीन संस्था रोखे व भाग यांच्यासाठी भाग - विमेकरी म्हणून किंवा त्यांच्यामध्ये गुंतवणूक करणे .
- (2) दुय्यम बाजाराच्या विविध क्रियांमध्ये सहभागी होणे.
- (3) व्यापारी पत्रे , ठेवी - प्रमाणपत्रे , कोषागार - पत्रे यांसारख्या नाणेबाजार साधनांमध्ये सहभागी होणे .
- (4) यंत्रसामग्रीचे लीज , हायर पर्चेस , व्हेंचर कॅपिटल आणि बीज-भांडवल यामध्ये सहभागी होणे .
- (5) परकीय विनिमय बाजाराच्या कार्यामध्ये सहभागी होणे .

(2) निधीसंबंधी नसलेली कार्ये (Non - fund - based Activities)

निधीसंबंधी नसलेल्या कार्यांना ' शुल्क आधारित सेवा '(Fee Based Activities)असे म्हणतात .

- (1) भांडवल उभारणीचे व्यवस्थापन करणे . नवीन इश्यू काढण्यापूर्वी व त्यानंतर अनेक सेवा द्याव्या लागतात. या सेवा उपलब्ध असतील तरच नवीन इश्यू काढणे शक्य होते.
- (2) भांडवल व कर्जसाधनांचे गुंतवणूक संस्था गुंतवणूक कंपन्याबरोबर समायोजन करणे.
- (3) ग्राहकांच्या प्रकल्पासाठी लागणाऱ्या निधीचा वित्तीय संस्थांकडून पुरवठा करणे.
- (4) सरकारी किंवा इतर सर्व प्रकारच्या परवानगी किंवा प्रक्रियांसाठी मदत करणे.

B. आधुनिक कार्ये (Modern Activities) :

अलीकडच्या काळात वरील पारंपरिक सेवांव्यतिरिक्त वित्तीय मध्यस्थ संस्था अनेक प्रकारच्या सेवा देत आहेत. काही प्रमुख आधुनिक सेवा पुढीलप्रमाणे सांगता येतील :

- (1) प्रकल्प अहवाल तयार करणे , निधी उभारणे , प्रकल्पासाठी लागणाऱ्या सरकारच्या परवानग्या / मान्यता इत्यादी बाबतीत मार्गदर्शन करणे .
- (2) सम्मीलीकरण व संयोगीकरणासाठी (Mergers and Acquisition) नियोजन करणे . त्याच्या सुलभ कार्यवाहीसाठी मदत करणे.
- (3) भांडवलाच्या पुनर्रचनेसाठी (Restructuring) मार्गदर्शन करणे .
- (4) रोखेधारकाचे विश्वस्त (Trustee) म्हणून कार्य करणे .
- (5) कार्यक्षमतावाढीसाठी व्यवस्थापन रचनेचे योग्य बदल सुचविणे .
- (6) संयुक्त भांडवल प्रकल्पासाठी (Joint Venture Project) योग्य भागीदाराचे संशोधन करणे व संयुक्त भांडवल करार (Joint Venture Agreement) तयार करणे .
- (7) आजारी प्रकल्पांची सरकारी योजनांतर्गत पुनर्डभारणी करणे.
- (8) विनिमय दराच्या जोखमी, व्याजदर जोखमी, आर्थिक जोखमी, राजकीय जोखमी स्वीकारणे .
- (9) सार्वजनिक क्षेत्रातील मोठ्या प्रकल्पाचे पोर्टफोलिओ व्यवस्थापन करणे .
- (10) विमासेवा व पुनखरेदी विकल्पासंबंधी (Buy - back Option) जोखीम व्यवस्थापन सेवा देणे .
- (11) लागणाऱ्या भांडवलाचे आकारमान , त्याचा खर्च , कर्जाचा कालावधी यानुसार ग्राहकांना योग्य भांडवल स्रोत पुरविणे .
- (12) कर्जाची किंमत किमान करण्यासाठी मार्गदर्शन करणे .
- (13) भांडवलबाजारासंबंधी निरसन सेवा , नोंदणी व स्थानांतरण , प्रतिभूतीसाठी सुरक्षा कक्ष , प्रतिभूतीवरील उत्पन्न गोळा करणे यांसारख्या सेवा देणे .
- (14) ज्या कंपन्यांना सामान्य जनतेकडे कर्जसाधने घेऊन जायचे आहे अशा कंपन्यांचे पतमूल्यांकन होणे गरजेचे आहे . त्यासाठी क्रेडिट रेटिंग करणाऱ्या कंपन्यांना उपकृत करणे .

वित्तीय विकासाचे निर्देशक INDICATORS OF FINANCIAL DEVELOPMENT

वित्तीय व्यवस्थेच्या विकासावर अर्थव्यवस्थेची गती अवलंबून असते . अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रांचा , शेती - उद्योग व सेवा यांचा विकास वित्तीय व्यवस्थाच ठरवित असते . म्हणून वित्तीय व्यवस्था विकसित आहे किंवा नाही , तिची सद्यःस्थिती कशी आहे ? दोष कोणते आहेत ? याचा अभ्यास करण्याची गरज असते . काही प्रमुख निकष व घटकांचा अभ्यास पुढीलप्रमाणे करता येईल:

1. व्यवस्था - विस्तृतता निर्देशक (System - wide Indicators) :

वित्तीय क्षेत्राचे एकूण आकारमान , त्याची क्षेत्रीय रचना व प्रत्येक क्षेत्राची सेवा पुरविण्याची क्षमता आणि सेवांची मागणी करणाऱ्यांची गरज पूर्ण करण्याची परिणामकारकता या बाबींचा समावेश व्यवस्था विस्तृतता निर्देशांकामध्ये होतो . मध्यवर्ती बँक , व्यापारी बँका , मर्चेट बँका , बचत संस्था , विकास वित्तीय संस्था , विमा कंपन्या , पेन्शन फंड्स व वित्तीय बाजार संस्था या सर्व संस्थांचा समावेश वित्तीय व्यवस्थेच्या मूल्यमापनामध्ये होतो . नाणेबाजार , भांडवलबाजार , परकीय विनिमय बाजार यांचा विकास ; या बाजारात वापरण्यात येणारी साधने , त्यांची संख्या , त्यांचे स्वरूप व परिणामकारकता यांचाही विचार वित्तीय व्यवस्था विकास निकषांमध्ये केला जातो . संस्थांची संख्या , त्यांचे प्रकार , त्यांच्या विकासाची प्रवृत्ती व दिशा या आधारे वित्तीय संस्थांची विकासाची पातळी समजते . वित्तीय बाजाराच्या विकासामध्ये त्यांचा आकार . विकासाची प्रवृत्ती , साधनांचा वापर , त्यांचे स्वरूप , साधनांमधील नावीन्य , बाजारातील नवीन प्रवृत्ती . बाजार घटकांमधील सेवांमधील बदलती प्रवृत्ती या घटकांचा समावेश होतो . जर या बाबींमध्ये सातत्याने सुधारणा होत असेल तर वित्तीय व्यवस्था विकसित आहे असे म्हणता येते .

2. वित्तीय व्यवस्थेची व्यापकता (Breadth of the Financial System):

विविध क्षेत्रांतील लोकसंख्येला वित्तीय सेवांची उपलब्धता कशी आहे यावरून वित्तीय संस्थेची व्यापकता ठरत असते . चांगल्या प्रकारे कार्यान्वित वित्तीय व्यवस्था लोकांना विविध वित्तीय उत्पादने पुरवित असते . याउलट ,

वित्तीय व्यवस्था अविकसित असेल तर वित्तीय उत्पादनातील वैविध्य व उपलब्धतेचे आकारमान खूपच कमी राहते . म्हणून वित्तीय संस्थेची खोली किंवा विकासाचा विचार करत असताना वित्तीय संस्थांचे स्वरूप , संख्या , संरचना , वित्तीय उत्पादने व सेवा या सर्व बाबी विचारात घेतल्या जातात . याशिवाय विमा उद्योगाचा विकास , विमा हप्त्याचे एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाशी प्रमाण , जीवन व सर्वसाधारण विम्याचे प्रमाण , एकूण गुंतवणुकीत लीज मालमत्तेचे प्रमाण या बाबींचा विचार वित्तीय व्यवस्थेच्या विकासाच्या मूल्यांकनात केला जातो . बँकांची संख्या , बँक - शाखा व लोकसंख्येचे प्रमाण , ग्रामीण व शहरी शाखांचे प्रमाण या बाबींचा देखील समावेश वित्तीय व्यवस्थेच्या विकासात केला जातो .

3. वित्तीय व्यवस्थेतील स्पर्धा , केंद्रीकरण व कार्यक्षमता (Competition , Concentration and Efficiency) :

वित्तीय बाजारपेठा किती स्पर्धाक्षम आहेत आणि ग्राहकांना विविध सेवा पुरविणाऱ्या वित्तीय संस्थांमध्ये निवड करण्याची व्याप्ती किती आहे यावर वित्तीय बाजारपेठांमधील स्पर्धा अवलंबून असते . जर ग्राहकांना वित्तीय सेवांची निवड करण्यासाठी अधिक संधी असतील तर याचा अर्थ वित्तीय बाजारपेठांमधील स्पर्धा अधिक आहे असा निष्कर्ष निघतो . स्पर्धा अधिक असणे ही बाब वांछनीय आहे . कारण त्यामधून संस्थांमधील कार्यक्षमता वाढीस लागते , खर्चात घट होते , सेवांचा दर्जा सुधारतो व दिल्या जाणाऱ्या सेवांची व्यापकता वाढत जाते . संस्थांची संख्या , बाजारातील व्यावसायिक वाट्यात होणारे बदल , प्रवेशावरील मर्यादांमध्ये होणारे बदल , सेवांची किंमत इत्यादी घटकांच्या आधारे संस्थांमधील स्पर्धेची व्याप्ती मोजता येते . वित्तीय सेवांच्या विविधतेची व्याप्ती हा देखील स्पर्धेचा एक निकष आहे . इतर परिस्थिती कायम असल्यास , वित्तीय संस्थांच्या संख्येत वाढ व बाजार साधनांमध्ये वाढ होत असेल तर त्याचा अर्थ वित्तीय व्यवस्थेचा विकास होत आहे असा निष्कर्ष निघतो . मोठ्या वित्तीय संस्थांची वित्तीय व्यवस्थेवर नियंत्रण ठेवण्याची क्षमता किती आहे , या आधारे वित्तीय

बाजारपेठांमधील केंद्रीकरण किती आहे हे ठरविता येते . वित्तीय व्यवस्थेमधील एकूण ठेवी , एकूण मालमत्ता , एकूण कर्जपुरवठा व एकूण शाखा यामध्ये प्रमुख संस्थांचा वाटा अधिक असेल तर वित्तीय व्यवस्थेत केंद्रीकरण अधिक आहे असा निष्कर्ष काढता येतो . वित्तीय व्यवस्थेची कार्यक्षमता मोजण्यासाठी वित्तीय संस्था देत असलेल्या सेवांचा दर्जा , त्यांचा खर्च किंवा सेवांची किंमत या घटकांचा विचार करता येतो .

4. वित्तीय सेवांची व्याप्ती व समावेशकता (Scope and Coverage of Financial Services):

वित्तीय व्यवस्था पुढील पाच प्रमुख सेवा देते

- (1) बचत सुविधा (2) पत वाटणी (3) विविध प्रकारची देणी
- (4) जोखमी कमी करणे (5) सेवांमधील तरलता .

अर्थव्यवस्थेतील लोक व संस्थांना बचत सुविधांची उपलब्धता व संसाधनाच्या गतिशीलतेमधील सुधारणा या आधारे बचतीच्या गतिशीलतेचे मापन करता येते . बचतीची पातळी व एकूण बचतीचे एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाशी गुणोत्तर , एकूण पैशाशी गुणोत्तर , एकूण लोकसंख्येचे बँक खातेधारकांशी प्रमाण हे देखील बचत निकषांचे मापन करण्यासाठीचे काही निर्देशक आहेत . बँक - शाखांची संख्या , एका बँक - शाखेशी एकूण लोकसंख्येचे प्रमाण , बँक - शाखांची ग्रामीण व शहरी वाटणी या आधारे वित्तीय सेवांची व्याप्ती व व्यापकता ठरविता येते . अलीकडच्या काळात बिगर - बँक संस्थांकडील बचतीचे प्रमाण वाढत आहे . या संस्थांची वाढ म्हणजे बचत सुविधांचे विविधकरण होय . हा देखील वित्तीय विकासाचा निर्देशक मानता येईल . खाजगी क्षेत्रातील बँक कर्जाचे एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाशी प्रमाण या आधारे बँकसेवांची खोली व पतपुरवठा सोईची व्याप्ती ठरविता येते .

वित्तीय पद्धतीमधील उणिवा

(WEAKNESS IN THE FINANCIAL SYSTEM)

चक्रीय चढ-उतार किंवा रचनात्मक उणिवांमुळे वित्तीय पद्धती कार्यक्षमपणे कार्य करू शकत नाही. वित्तीय पद्धती दुर्बल बनविण्यासाठी जबाबदार असलेल्या घटकांचे वर्णन पुढीलप्रमाणे करता येईल:

1. चक्रीय घसरण (Cyclical Downturn) :

चक्रीय बदलातून निर्माण होणारी घसरणीची स्थिती वित्तीय व्यवस्थेतील अनेक संस्थांच्या ताळेबंदपत्रकावर वाईट परिणाम करते . त्यामुळे वित्तीय संस्थांच्या वित्तीय साधनांच्या मागणीवर प्रतिकूल परिणाम होऊन त्यांची नफा क्षमता कमी होते . तीव्र मंदीच्या काळात अनेक संस्था बंद पडतात . कारण वित्तीय संस्थांकडील कर्जमागणी कमी होते तर दुसऱ्या बाजूने उद्योगसंस्था आपली कर्जे व त्यावरील व्याज परत करण्यामध्ये अपयशी ठरतात . त्यामुळे या संस्थांच्या मालमत्तेचा दर्जा घसरतो . त्यामुळे वित्तीय संस्थांच्या ताळेबंदपत्रकात निष्क्रिय मालमत्तांचे प्रमाण वाढून वित्तीय संस्थांचे आरोग्य धोक्यात येते .

2. रचनात्मक उणिवा :

खालील कारणांमुळे वित्तीय पद्धतीत रचनात्मक उणिवा तयार होतात .

अ) वित्तीय बंधने (Financial Repression) :

सरकारी बंधने आणि धोरणे बाजार प्रेरणांच्या नैसर्गिक कार्यपद्धतीवर मर्यादा आणतात . त्यामुळे वित्तीय किमती आणि व्याजदर यांच्या नैसर्गिक वर्तनात बिघाड निर्माण करतात. निर्देशित पत कार्यक्रमांमध्ये बाजार - प्रेरणांनी होणाऱ्या पतवाटपाऐवजी सरकारने केलेल्या निर्देशानुसार पतवाटप करावे लागते .

ब) ठेवी - विमा (Deposit Insurance) :

ठेवीदारांचे हित जोपासण्यासाठी बहुतेक देशांमध्ये ठेवीचा विमा करणे हे बँकांसाठी सक्तीचे करण्यात आले आहे . ठेवी - विम्यामुळे बँक - संस्थांवरील लोकांचा विश्वास वाढतो . तथापि , ठेवीचा विमा काढण्याच्या बंधनामुळे ठेवीदारांच्या ठेवी सुरक्षित झाल्या . परंतु बँका या ठेवींचा उपयोग कोणत्या मालमत्तेमध्ये गुंतवणुकीसाठी करतात , या बाबतीत ठेवीदार तटस्थ राहू लागले .

ठेवीदारांना त्यांच्या ठेवीच्या सुरक्षिततेच्या बाबतीत दिलेले अभिवचन, वित्तीय संस्थांच्या गुंतवणूक धोरणामध्ये फरक करत नाही.

क) विवेकशील निकषांचा अभाव (Lack of Prudential Norms) :

योग्य भांडवल परिपूर्णता गुणोत्तर (Capital Adequacy Ratio) निष्क्रिय मालमत्तेसाठी तरतुदी यांसारख्या योग्य / विवेकशील निकषांच्या अभावामुळे वित्तीय व्यवस्थेतील भांडवलीकरणाची कमी पातळी , अकार्यक्षम व्यवहार व कार्यपद्धती , अतिरिक्त प्रमाणात जोखमी स्वीकारणे , अयोग्य पतवाटप कृती , मालमत्ता आणि देयता यांच्या जुळणीतील विसंगतता आणि वित्तीय संस्थांवरील निकृष्ट नियंत्रण यांसारखे दोष वित्तीय व्यवस्थेत निर्माण होतात .

ड) वित्तीय उदारीकरण (Financial Liberalization) :

वित्तीय उदारीकरणामुळे वित्तीय व्यवस्थेच्या कार्यपद्धतीत स्पर्धा निर्माण होऊन कार्यक्षमता वाढेल आणि त्या अनुषंगाने आर्थिक अभिवृद्धीला चालना मिळेल अशी अपेक्षा असते . तथापि , विवेकशील नियंत्रण आणि पर्यवेक्षण व्यवस्थेच्या अभावी वित्तीय उदारीकरणामुळे वित्तीय संस्थांच्या अधिकाऱ्यांनी अतिरिक्त प्रमाणात जोखमी स्वीकारण्याचा धडाका लावला . त्यामुळे अनेक देशांमध्ये वित्तीय संकटे आल्याची अनेक उदाहरणे दिसून येतात .

इ) वित्तीय खुलेपणा (Financial Opening) :

बाह्य वित्तीय प्रवाहासाठी आपले वित्तीय क्षेत्र खुले करून दिले तर देशातील बचतीची दुर्मीळता कमी होईल . गुंतवणूक पातळी वाढेल . अर्थव्यवस्थेच्या अंतर्गत आणि बाह्य वातावरणात (राजकीय व आर्थिक) थोडा जरी बदल झाला तरी त्यामुळे देशातून बाहेर व बाहेरच्या देशातून आपल्या देशात असे भांडवलाचे प्रवाह निर्माण होतात . हे प्रवाह अर्थव्यवस्थेला अस्थिर बनवितात.

संदर्भ ग्रंथ:-

- 1) भारतातील वित्तीय बाजार आणि संस्था - डॉ. डी. जी.उशीर आणि इतर
- 2) बँक व्यवसाय व वित्तपुरवठा - प्राचार्य डॉ. बाबासाहेब सांगले आणि इतर
- 3) आधुनिक बँक व्यवसाय आणि वित्तपुरवठा - प्रा.के.बी दिवट

4) आधुनिक बैंकिंग आणि भारतीय वित्तीय बाजार - डॉ.एन.एल.चव्हाण

-----XX-0-XX-----

SBM ECO.